

ШЛЯХИ ПОШИРЕННЯ КНИГИ В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (XIX–ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Розглядаються шляхи поширення книжок серед містян Правобережної України XIX – початку XX століть через такі канали комунікації, як навчальні заклади, публічні бібліотеки, книгарні, друкарні, народні читання. Стверджується, що книжки російською мовою стали невід’ємною частиною культурного життя не лише губернських, а й повітових міст і містечок, натомість україномовні видання становили незначний відсоток у книгорозповсюдженні.

Ключові слова: книжка, міста, Правобережна Україна, навчальні заклади, бібліотеки.

Для сучасної вітчизняної урбаністики актуальними є дослідження міста й вивчення культурної сфери його життєдіяльності, в межах якої створюються й освоюються різноманітні духовні цінності, серед іншого і книжка. У статті на прикладі міст Правобережної України XIX – початку XX століть розглянуто шляхи поширення книжок серед різних верств населення через основні канали комунікації: міські школи, публічні бібліотеки, книгарні, книжкові склади, народні читання, діяльність просвітніх товариств тощо.

У трьох губерніях Правобережної України (Київській, Волинській, Подільській) упродовж XIX століття налічувалося 41 місто (із них – три губернських, 33 повітових, п’ять заштатних) та 378 містечок¹. І хоча на початку XX століття кількість міст тут зросла до 43-х, проте за чисельністю мешканців міські поселення регіону залишалися переважно малими (до 20 тис. осіб) або середніми (30–40 тис.). Із другої половини XIX століття виняток становив Київ, а з початку XX-го – Житомир².

У першій половині XIX століття найбільш продуктивним каналом поширення книги в більшості міських поселень виступали школи, передусім середні – чоловічі й жіночі гімназії, реальні й комерційні училища, духовні семінарії. В пореформену добу вплив школи на процес залучення населення до читання поступово зріс та далеко вийшов поза її межі.

Помітну роль у ширенні інтересу до книжок відігравали шкільні бібліотеки, які поділялися на фундаментальні (переважно для вчителів) й

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.Пб.: Изд. Центр. статист. комитета МВД, 1904. – Т. VIII. Волынская губерния. – С. 2–3; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.Пб.: Изд. Центр. статист. комитета МВД, 1904. – Т. XVI. Киевская губерния. – С. V; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С. Пб.: Изд. Центр. статист. комитета МВД, 1904. – Т. XXXII. – С. 1–4.

² Города России в 1910 году. – С. Пб.: Центр. статист. комитет МВД, 1914. – С. 528.

учнівські. При багатьох із них існували книжкові магазини, доки в 1880–1890-ті роки не лише в губернських, але й у більшості повітових міст, не з'явилися приватні книгарні, що перебрали на себе розповсюдження навчальної літератури.

Комплектування шкільних бібліотек у містах Правобережної України належало до компетенції департаменту Міністерства народної освіти, зокрема, попечителя Київського навчального округу й підлеглих йому служб. Ці структури розглядали й рекомендували до використання навчальну, науково-популярну та художню літературу³.

У книжковому репертуарі бібліотек середніх навчальних закладів, зокрема, учнівських відділів, переважали підручники, твори російських письменників (Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Тургенева, істориків Карамзіна, Соловйова, Ключевського, Костомарова). Світову класику репрезентували видання Шекспіра, Мольєра, Шиллера, Байрона, Гете, Вальтера Скотта. Значну частку становила пригодницька література, а особливу популярність здобули твори Джеймса Фенімора Купера й Жуля Верна⁴. Натомість українські книжки в бібліотеках навчальних закладів фактично були відсутні. Так, у фонді бібліотеки Рівненського реального училища у 1880–1890-тих роках фіксувалося єдине українське видання – «Народні оповідання» Марка Вовчка⁵.

Аналіз фондів навчальних закладів у матеріалах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, державних архівів Рівненської, Вінницької, Хмельницької областей, а саме – службового листування закладів освіти з канцелярією попечителя Київського навчального округу, надає чітке уявлення про роками відшліфований механізм поповнення шкільних бібліотек шляхом замовлення навчальної літератури через мережу книгарень столичних міст – Санкт-Петербурга й Москви, а згодом – Києва, Одеси, Харкова, Риги, Вільна, Ревеля, Казані, Варшави. Книжками для навчальних закладів торгували редакції газет і журналів, окремі друкарні, книжкові склади тощо. Найчастіше літературу замовляли у книгарні департаменту МНО. Однак після її закриття в 1864 році головним постачальником друкованої продукції для шкіл, насамперед підручників, став комісіонер департаменту МНО І. Глазунов⁶. Шкільні бібліотеки комплектували й періодику. Так, у 1885 році Могилівське реальне училище передплачувало дев'ять газет і журналів⁷, а Рівненське реальне училище – 17⁸. Видання надходили й безкоштовно, у вигляді дарунків від державних установ, приватних осіб чи авторів. Основним джерелом придбання книжок для шкільних бібліотек слугували кошти, зібрані за оплату навчання.

Через учнівські книгарні заведено практику безкоштовної передачі навчальної літератури найбільшій частині учнів. Спеціально замовляли книжки в дарунок школярам, які успішно навчалися і зразково поводитись. Ці видання

³ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 568, оп. 1, спр. 33. – Арк. 1.

⁴ ДАРО. – Ф. 215, оп. 2, спр. 203. – Арк. 88–90; Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. 13, оп. 1, спр. 5. – Арк. 22.

⁵ ДАРО. – Ф. 215, оп. 2, спр. 209. – Арк. 44; Ф. 215, оп. 2, спр. 203. – Арк. 115 зв.

⁶ ДАРО. – Ф. 568, оп. 1, спр. 33. – Арк. 17.

⁷ ДАВіО. – Ф. 16, оп. 1, спр. 17. – Арк. 10.

⁸ ДАРО. – Ф. 215, оп. 2, спр. 205. – Арк. 21.

разом із тими, що випозичалися зі шкільних бібліотек, потрапляли в родинне коло учнів чи до помешкань, які вони винаймали. Наведемо приклади. У травні 1874 року Новоград-Волинське двокласне міське училище зверталося до попечителя округу з проханням про дозвіл на придбання 14-ти різних найменувань⁹. З метою відзначення кращих учнів у 1910 році адміністрація першої Житомирської чоловічої гімназії придбала повні зібрання творів класиків російської літератури – Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Некрасова, а також окремі перекладні, зокрема «Дон-Кіхот» Сервантеса¹⁰.

Траплялося, що загублені книжки не поверталися до шкільних бібліотек і потрапляли до інших осіб. Тлумачний словник Володимира Даля фіксує поширене в XIX столітті дієслово «зачитати» у значенні не повернути книжку, «пропасть в чужих руках»¹¹. Відповідно за рахунок цих «зачитаних» книжок коло потенційних читачів теж могло розширюватися.

Попри те, що шкільні бібліотеки не мали права обслуговувати сторонніх, подібні випадки траплялися, від чого читацький контингент зростав. У спогадах про Лесю Українку Ольга Косач-Кривинюк згадує зиму 1890–1891 років, яку їхня родина провела в Луцьку і коли її хвора сестра «мало куди ходила, все більше читала... Книжки до читання приносив учитель городського училища п. Крохмальний... брав він книжки з великої хорошої бібліотеки (не лише з російських книжок, а й з книжок різними чужими мовами), що перейшли до городського училища од якоїсь давньої скасованої школи»¹².

З нагоди ювілеїв діячів російської культури чи важливих історичних подій, що з кінця XIX століття широко почали відзначатися на теренах імперії Романових, учасники культурно-освітніх заходів у навчальних закладах безкоштовно отримували літературні твори, портрети класиків, брошури про ювілейні історичні події¹³.

Бібліотечні книжки, що мали незадовільний фізичний стан, шкільна адміністрація продавала всім бажаючим на спеціальних аукціонах¹⁴.

Практикувалося відкриття книжкових складів при окремих навчальних закладах. Так, власник київської книгарні М. Я. Оглоблін у 1902 році мав склад у Рівненській жіночій гімназії¹⁵. Склад підручників і навчального приладдя для продажу учням за дешевими цінами функціонував і при Жмеринському залізничному двокласному училищі¹⁶.

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ, м. Київ). – Ф. 707, оп. 225, спр. 40. – Арк. 2.

¹⁰ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 707, оп. 196, спр. 95. – Арк. 18.

¹¹ *Даль, В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1: А–З. – М.: Русский язык, 1978. – С. 664.

¹² Спогади про Лесю Українку. – Вид. друге, доп. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. – С. 49–50.

¹³ ДАВіО. – Ф. 17, оп. 1, спр. 39. – Арк. 1, 3.

¹⁴ ДАРО. – Ф. 570, оп. 1, спр. 11. – Арк. 20.

¹⁵ ДАРО. – Ф. 568, оп. 1, спр. 34. – Арк. 54.

¹⁶ ДАВіО. – Ф. 40, оп. 1, спр. 4. – Арк. 22.

Для поглибленого засвоєння курсу шкільної програми у вихідні і святкові дні, в присутності вчителів і представників шкільної адміністрації і за попередньо затвердженою попечителем округу програмою учні читали й обговорювали літературні твори, книжки на історичні і природничі теми, готували й заслуховували реферати¹⁷.

Засвоєнню поетичних текстів сприяли літературно-вокально-музичні ранки й вечори, постановки театралізованих дійств, до яких залучали найбільш обдарованих дітей. Захід відвідували батьки, представники місцевої адміністрації, священослужителі, інші почесні гості. Однак і в книжковому репертуарі шкільних бібліотек, і в репертуарі шкільних концертних та театралізованих дійств, українська культурна складова була відсутня. Лише після російської революції 1905 року з'явилася надія, що надбання української книжкової культури стануть доступнішими і школі, і всьому міському населенню. До приладу, в 1906–1907 роках в Острозькій чоловічій гімназії існував аматорський музично-драматичний гурток, що ставив п'єси Івана Котляревського «Наталка-Полтавка» і Григорія Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», та невдовзі дирекція гімназії заборонила українські вистави й концерти¹⁸.

Важливу роль у поширенні книжок у містах Правобережжя відігравали бібліотеки. У першій половині XIX століття вони здебільшого були приватними (щоправда, резиденції магнатів, які найактивніше комплектували власні книгозбірні, переважно розміщувалися поза межами міст). Окрім них, існували книгозбірні монастирів і окремих навчальних закладів (Кременецький ліцей)¹⁹.

Зростання попиту на читання серед різних верств міського населення Правобережної України мали задовольняти публічні російські бібліотеки, відкриті в пореформену добу в губернських містах – Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, а також в окремих повітових центрах. Наприклад, у Подільській губернії публічні бібліотеки функціонували в Барі (1899), Проскуріві (1901), Гайсині (1902), Вінниці (1907)²⁰. В організації і підтримці російських публічних бібліотек у містах Правобережної України, окрім держави, значних зусиль докладала громадськість і виборні органи міської влади. Так, Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека функціонувала коштом державних субсидій (щорічно – 800 руб.) і членських внесків (користування бібліотекою було платним). Видатки на оренду приміщення покривалися субсидією від міської думи (у 1870-тих роках вона становила 200 руб.)²¹.

Російські публічні бібліотеки в губернських містах Правобережної України були найбільшими в регіоні й доступними широкому загалу.

¹⁷ ДАРО. – Ф. 394, оп. 2, спр. 2. – Арк. 4; Ф. 215, оп. 2, спр. 46. – Арк. 91.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т.: Ровенська область. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – С. 437.

¹⁹ Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / Кременецький обл. гуманіст.-пед. інститут ім. Т. Шевченка; під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – 304 с.

²⁰ Соломонова, Т. Гайсинська міська публічна російська бібліотека імені О. С. Пушкіна / Т. Р. Соломонова // Подільський книжник: альманах. Вип. 2 (2009 р.). – Вінниця, 2010. – С. 54.

²¹ ЦДДАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 52, спр. 437. – Арк. 34 зв.

Проаналізувати книжковий фонд, найбільш затребувану його частину, читацьку аудиторію дозволяє звітна документація волинських і подільських губернаторів.

Наприкінці 1870-тих років Житомирська публічна бібліотека налічувала майже десять тисяч книжок (близько чотирьох тисяч найменувань), а наприкінці XIX століття – понад 20 тисяч найменувань. У 1879 році ця бібліотека передплачувала 48 періодичних видань (30 журналів і 18 газет), у 1891-му – до неї надійшло 280 одиниць²².

Упродовж 1872 року в Кам'янець-Подільській російській публічній бібліотеці зафіксовано понад сім тисяч відвідувань. Найчастіше її відвідували чиновники (до трьох тисяч разів), викладачі навчальних закладів (понад 600 разів), місцеві купці, військові, духовні особи, міщани, землеміри, аптекарі, акушери, інженери, архітектори, студенти, лісові ревізори (лісники), телеграфісти і навіть особи податних станів. Вони не лише користувалися читальним залом, але й за відповідну плату брали книжки додому. Найбільший попит серед читачів мала російська й перекладна художня література, журнали «Отечественные записки», «Дело», «Вестник Европы», «Русский вестник», «Беседа», наукові природничі видання, дещо менший – книжки з історії, географії, сільського господарства, медицини, богослов'я²³.

Із 1890-тих років у містах Київської, Подільської, Волинської губерній масово відкривалися народні читальні. Зазвичай вони розміщувалися в народних домах, що зводилися за ініціативи громадських організацій і міської влади. Під одним дахом могли одночасно функціонувати бібліотечні приміщення, чайні-читальні, зали зі сценою, книжкові склади-крамниці²⁴.

На межі XIX–XX століть у губернських і повітових містах Правобережжя формуються бібліотеки при громадських і дворянських зібраннях (на Волині такі було закладено в Острозі, Дубно, Рівному), а також при військових частинах, клубах, залізничних станціях тощо²⁵. Ініціаторами їх заснування були громадські товариства, церковно-православні братства. І хоча на Правобережній Україні діяльність виборних земських інституцій влада дозволила лише 1911 року, у містах ще наприкінці XIX століття з'явилися бібліотеки, відкриті за рахунок видатків із земських зборів губерній. Одна з таких функціонувала у Проскуріві²⁶.

На зламі XIX–XX століть у губернських містах Правобережної України з'являється все більше публічних і приватних бібліотек, народних читалень, однак у повітових містах їх масового поширення не спостерігалось.

²² ЦДАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 533, спр. 158. – Арк. 72 зв.; Ф. 442, оп. 623, спр. 100. – Арк. 62 зв.

²³ ЦДАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 52, спр. 437. – Арк. 34 зв.

²⁴ *Лиса, Л.* Народний дім у Вінниці // Подільська старовина : наук. зб.: До 85-річчя з часу заснування Вінниц. обл. краєзн. музею. – Вінниця, 2003. – С. 116–129.

²⁵ *Міляєвич, І.* Мережа бібліотек Рівненщини в кінці XIX – на початку XX століття // Вісник книжкової палати. – № 6 (24). – 1998. – С. 26–28; *Сажок, О. В.* Культурно-просвітницька діяльність церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Луцьк, 2012, с. 12–13.

²⁶ *Прокочук, В.* Бібліотеки Хмельниччини – від заснування – до наших днів / *В. С. Прокочук* // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 6.

Книжка торувала дорогу до пересічного провінційного читача і через полиці стаціонарних книгарень. У другій половині XIX століття безумовним лідером розвитку книжкової справи Правобережної України виступив Київ завдяки найбільшій кількості книгарень, бібліотек, друкарень. За архівними даними 1876 року в Києві працювало 22 книгарні, 8 бібліотек, 13 друкарень. Упродовж 1872–1875 років тут випущено 311 найменувань²⁷. Водночас на всі міста Волинської губернії у 1879 році припадало лише 13 книгарень, чотири з яких розміщувалися в губернському Житомирі. Щоправда, в 1891 році на Волині вже налічувалося 23 книгарні, з них – 13 у повітових центрах і дві у містечках – Почаєві, на території Почаївської Лаври, і у Славуті²⁸.

Динамічно мережа книгарень розвивалась у Подільській губернії: у 1894 році їх налічувалося 20, 1902-му – 52, 1908-му – 115. Однак в них здебільшого торгували підручниками й навчальним приладдям²⁹.

Послуги книгарень могли поєднуватися з уже звичними для мешканців міст функціями бібліотек. Так, наприкінці 1870-тих років книгарня Кириченка в Житомирі своїм постійним відвідувачам випозичала книжки додому, а в Заславлі при книгарні Бардфельда функціонував спеціальний кабінет для читання³⁰.

Збувати друковану продукцію мешканцям міст могли й поліграфічні підприємства. Більшість їх функціонувала в губернських центрах, але в кінці XIX століття приватні фірми закладаються і в повітових містах – Луцьку, Дубно, Рівному, Старокостянтиніві Волинської губернії, Проскуріві, Вінниці, Брацлаві, Гайсині, Могилеві, Балті Подільської губернії³¹.

Як і по всій Російській імперії, на Правобережжі книжки випускалися переважно російською мовою. Проте, незважаючи на офіційні обмеження і заборони, українські книжки, окрім Києва, виходили в Житомирі, Рівному, Луцьку, Острозі, Вінниці, Балті, Гайсині, Літині, Бердичеві, Білій Церкві, Черкасах, Звенигородці, Умані, Радомислі, Чигирині. Серед повітових міст найбільш активно ця справа просувалася в Черкасах. Так, у 1898–1899 роках тут вийшло 14 українських книжок: твори Тараса Шевченка, Євгена Гребінки, Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка (під псевдонімом І. Мирон), Олександра Кониського, Олекси Стороженка, Івана Карпенка-Карого. Наприкінці XIX століття потік українських книжок, випущених у містах Правобережжя, зріс. Великими накладками (10–30 тис. примірників) друкуються дешеві видання комітетів Попечительства про народну тверезість (наприклад, І. Острожинський «Пий, та діло розумій», Бердичів, 1898)³².

Незважаючи на певний поступ в українських видавничих справах на початку XX століття, і серед місцевої, і серед привезеної друкованої продукції

²⁷ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 390, спр. 110. – Арк. 2.

²⁸ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 533, спр. 158. – Арк. 72 зв.; Ф. 442, оп. 623, спр. 100. – Арк. 63.

²⁹ Обзор Подольской губернии за 1894 год. – Б. м., Б. г. – С. 174; Обзор Подольской губернии за 1902 год. – Б. м., Б. г. – С. 182; Обзор Подольской губернии за 1908 год. – Б. м., Б. г. – С. 142.

³⁰ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 533, спр. 158. – Арк. 72 зв.

³¹ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 636, спр. 391. – Арк. 63.

³² Репертуар української книги 1798–1916: Матеріали до бібліографії. Том 4: 1895–1900 / НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львівське відділення. – Львів, 1997. – С. 198, 220, 260, 277, 295, 316, 348, 295.

українська книжка й далі була великою рідкістю в домівках містян Правобережної України.

Ефективним шляхом поширення знань серед неграмотних і малоосвічених верств міського населення була організація народних читань. Відомо, що читання для народу в Російській імперії практикувалися ще з початку 1870-тих років. З огляду на заборони таких заходів у повітових містах, читання тривалий час проводилися лише в Петербурзі й окремих губернських містах³³. У міських поселеннях Правобережної України організацією народних читань в останнє десятиріччя XIX століття активно займалися громадські і просвітницькі організації, зокрема Київське товариство грамотності³⁴, Попечительство про народну тверезість³⁵. Місцем проведення заходів слугували як безкоштовні чайні-читальні, так і приміщення навчальних закладів³⁶. Ефективність цієї роботи стримував громіздкий механізм офіційних погоджень і дозволів. Скажімо, 1890 року рівненський повітовий комітет Попечительства про народну тверезість кілька місяців чекав на офіційний дозвіл, щоб провести народні читання при місцевій бібліотеці-читальні³⁷. Але однаково такий шлях залучення міського населення до читання був надзвичайно ефективним, оскільки формувалася масова читача.

Отже, упродовж XIX – на початку XX століття книжки стали невід’ємною частиною культурного життя не лише губернських, а й повітових міст і містечок Правобережної України. Якщо в першій половині XIX століття головну роль у книгопоширенні відігравали навчальні заклади, то в другій половині й особливо на початку XX століття посилювалося значення таких каналів комунікації, як публічні бібліотеки, народні читальні, книгарні, друкарні, народні читання тощо. Це дозволило долучити до читання більше осіб із найбідніших верств населення і підвищити загальний рівень міського культурного довілля. Провідну роль у формуванні культурного простору міст відігравала передусім російська книжка, натомість українські видання становили незначний відсоток у книгорозповсюдженні.

Olena PRYSHCHERA. The Dissemination of Books through Urban Cultural Space in Right-Bank Ukraine (19th and early 20th centuries).

The article examines methods of book distribution among townspeople of Right-Bank Ukraine during the 19th – early 20th centuries through such means of communication as educational institutions, public libraries, bookstores, printing houses, public readings. The author concludes that books, primarily in Russian, became an integral part of the cultural life of not only provincial, but also district, cities and towns, while Ukrainian-language publications accounted for a small percentage of book distribution.

Keywords: the book, cities, Right-Bank Ukraine, educational institutions, libraries.

³³ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442, оп. 225 (1874), спр. 152. – Арк. 1.

³⁴ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 707, оп. 227 (1906), спр. 37. – Арк. 9.

³⁵ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 125, оп. 1, спр. 12. – Арк. 6.

³⁶ ДАВіО. – Ф. 244, оп. 1, спр. 16. – Арк. 24.

³⁷ ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 707, оп. 296, спр. 41. – Арк. 84, 96.